

КАЗАКОВ М.В.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ПІЗНЬОІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті зроблено спробу аналізу розвитку історіографії відроджених православних братств, у тому числі еволюції поглядів істориків від середини XIX ст. до сьогодення.

На середину XIX ст. православні братства продовжували існувати в селах та містечках Правобережної України, Білорусі, Литви [1]. Їхня діяльність обмежувалася переважно обрядовою стороною. На початку 1860-х рр. розпочинається стихійний процес відродження братського руху, причинами чого послуговували скасування кріпосного права та загострення міжконфесійного протистояння у Західному краї. Паралельно інтерес до братського руху у контексті загального поживлення суспільного життя прокидається у духовенства та воцерковленої інтелігенції. Братський рух не міг пройти повз увагу реформаторів РПЦ. Законодавче визнання братств було зафіксоване в "Основних правилах заснування православних братств" від 8 травня 1864 року [2]. З цього часу починається новий період в історії православного братського руху - період відроджених пізньоімперських братств (поч. 1860-х - 1917 рр.).

У історіографії цих братств можна виокремити 3 періоди за стандартною історіографічною схемою: дореволюційний (кінець 1850-х рр. - 1917 р.), радянський та паралельний йому емігрантський (1917-1991 рр.), сучасний (з 1991 р.).

На початку 1860-х рр. дослідники (Ф.Лебединцев, М.Коялович, І.Флеров) відзначали глибокий занепад православних братств: хоча їх кількість залишалася великою, але діяльність тривала лише в селах і містечках. Ця діяльність полягала в дотриманні певних звичаїв церковно-суспільного життя: особливі братські богослужіння, братські свічки, спільне поховання померлих братчиків, власний синодик, виборні старости, внески, сичення меду, спільні трапези ("громадські обіди"), взаємодопомога [3].

Зокрема, М.Коялович у працях "Чтения о Церковных Западно-Русских братствах" (М., 1862) та "Записка о православных церковных братствах в Западной России" (СПб., 1863), створених після цілеспрямованої подорожі Україною, Білоруссю та Литвою, ознайомив російське суспільство з сучасним йому станом цієї інституції - існування великої кількості братств (більше тисячі у Литовській, Мінській, Волинській, Київській, Подільській єпархіях, особливо ж навколо Мінська), які обмежуються переважно обрядовою стороною, крізь яку "іноді пробивається життя". М.Коялович не робив якихось висновків щодо доцільності чи недоцільності відновлення братського руху, але саме його напрацювання отримали найширшу відомість, подолали незнання російською елітою цієї проблематики, а "Записка" використовувалася під час

Казаків Максим Валерійович - аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

підготовки "Основних правил" [4]. М.Коялович вже з 1863 року особисто став активним учасником братського руху.

Найбільший внесок у дослідження братств до революції зробив О.Папков (1868-1920), тавастгуський губернатор у Великому князівстві Фінляндському в 1904-1906 рр., релігійно-суспільний діяч, учасник Помісного собору 1917-18 рр. та автор ряду досліджень з історії братств та парафіяльного життя. Результатами його студій були статті "Жизнь и деятельность братств во второй половине XVII и в XVIII веках" (1898), "Начало возрождения церковно-приходской жизни в России" (1900), "Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870)" (1902) і книга "Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 года" (СПб., 1893).

Остання є одним з найгрунтовніших досліджень у історіографії відроджених братств, одним з небагатьох, присвячених власне братствам після 1864 року, хоч і має переважно статистичний характер. Праця досі залишається актуальною через відсутність новіших подібних розвідок. О.Папков подав перелік існуючих на 1893 р. православних братств, вказуючи їх місце розташування, назву, рік заснування, кількість членів, капітал, охарактеризував головні напрями діяльності братств [5]. У книзі присутні дані про кількість дотованих братствами шкіл, проведених співбесід та читань, проданих та розданих друкованих видань, заснованих братчиками бібліотек та книжкових складів, братських місіонерів та навернених зусиллями братств до православ'я, обсяги допомоги бідним і кількість заснованих лікарень, притулків, їдалень тощо. Безумовно, це робить книгу Папкова безцінним для дослідника джерелом інформації.

Треба відзначити, що ці дані неповні: ми мали можливість переконатися в тому, що О.Папкову були невідомі невеликі периферійні братства Київської єпархії. Але автор і не претендував на цілковиту повноту. Свої дані він черпав з релігійної періодики, журналів "Збірка відомостей про благодійність у Санкт-Петербурзі" та "Дитяча допомога" [6]. Не ставив за мету О.Папков і ґрунтовний аналіз сучасного йому церковно-братського руху, в цілому давши цьому явищу позитивну оцінку, але являючись прихильником і подальшої реформи парафіяльного життя.

Більшість публікацій цього часу належали не професійним історикам, а церковним та громадським діячам, та мали вигляд невеликих статей чи брошур, присвячених ювілеям та пам'ятним датам. Ці публікації фактично були короткими нарисами історії виникнення та функціонування тієї чи іншої суспільно-релігійної організації [7].

Питання історії відновлених братств заторкалося в публіцистиці, присвяченій проблемам подальшого реформування православної церкви (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). І.Фудель у брошурі "К реформе приходских попечительств" (М., 1894) зробив короткий аналітичний огляд історії братств з початку 1860-х рр., дійшовши висновків, з якими ми можемо погодитися: сучасні братства за сутністю подібні до світських благодійних організацій; введення інституції парафіяльних попечительств перешкодило більш ширшому розповсюдженню братств; невеликі сільські братства дуже відрізняються від міських та в окремих аспектах є ближчими до братств

попереднього історичного періоду. В цілому І.Фудель набагато більше симпатизував братствам, ніж парафіяльним попечительствам. Сучасники взагалі доволі скептично ставилися до останніх [8].

Місце православних братств і парафіяльних попечительств у системі церковного права РПЦ було висвітлено В.Певцовим у "Лекціях по церковному праву" (СПб., 1914).

Можна узагальнити, що у дореволюційний період були зроблені перші кроки у вивченні даної тематики, при чому акцент робився на накопиченні та викладенні фактичного матеріалу, були здійснені окремі спроби критичного осмислення. Загальне ставлення до православних братств було позитивним, реальні труднощі та недоліки часто обминалися, що відповідало пануючій ідеології; тоді як історики, що не притримувалися офіційного напрямку в історіографії, вивченням питань братського руху практично не займалися.

Після 1917 р. відбувається розкол історіографії на радянську та емігрантську. Якщо представники першої, працюючи в руслі історичного матеріалізму, ставилися (і мусили ставитися) до церкви негативно, то переважна більшість істориків-емігрантів - позитивно. Однак емігранти-росіяни та емігранти-українці здебільшого підтримували різні православні церкви та часто мали протилежне бачення історії церкви (особливо періоду після 1686 р.).

У цей період відсутні спеціальні праці з питань відродженого братського руху, ці питання зачіпалися лише в узагальнюючих працях з історії православної церкви. Це, безумовно, не сприяло глибині розробки даної проблематики. Негативно впливала на рівень дослідження ідеологічна домінанта, надзвичайно сильна в СРСР, але присутня і в протилежній стороні. Історикам в еміграції були доступними лише невелике коло виданих матеріалів; у Радянському Союзі доступ до джерел був обмежений навіть для науковців [9].

Г.Флоровський у своєму *opus magnum* "Пути русского богословия" висловив позитивну оцінку братського руху середини XIX ст., зазначаючи, що опір світської влади зробив неможливим подальший розвиток "церковно-соціально-харитативної" роботи братств [10]. Ще схвальніше оцінив відродження православних братств І.Смолич, автор "Истории русской церкви", характеризуючи їх як "світле явище у церковному житті", хоча і не приділив їм, як й іншим церковно-суспільним організаціям, багато місця в своїй праці [11].

І.Огієнко, який займався і спеціальними студіями з історії ранньомодерного братського руху, в "Українській церкві" дав відродженим братствам негативну характеристику як таким, що "мали вже зовсім мало спільного з колишніми нашими Церковними Братствами" [12].

У радянській історичній науці теж бачимо оцінку братського руху лише в загальних працях з історії православної церкви; якщо про братства XVI-XVIII ст. окремі монографії з'являлися ("Братства та їхня роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст." Я.Ісаєвича), то про їх наступників були відсутні. Ця оцінка була вже заздалегідь визначена пануючою ідеологією. Радянські історики вважали чи не найголовнішою задачею будь-якої суспільної організації політичну боротьбу, тому відновлені братства у світлі

історичного матеріалізму виглядали організаціями реакційними та регресивними у порівнянні з їхніми історичними попередниками. Квінтесенцією поглядів радянської історичної науки на братства XIX - поч. XX ст. є стаття з Великої радянської енциклопедії, де зазначається: "Братства, що існували при деяких сільських і міських церквах в 19 ст., вже не займалися суспільно-політичною і культурною діяльністю, хоча і зберігали деякі обряди і звичаї, властиві колишнім Братствам. Наприкінці 19 - на початку 20 ст. деякі діячі православної церкви створювали клерикальні організації, що не мали нічого спільного, окрім назви, з колишніми братствами, хоча і посилалися на їх традиції" [13].

У збірці часів перебудови "Російське православ'я. Віхи історії" теж подана в цілому негативна характеристика відроджених православних братств. Головна увага приділена місіонерській діяльності братств, яка оцінюється як невдала [14].

Сучасний період у історіографії є найбільш плідним. Відродження церкви та суспільний інтерес до релігійних питань сприяли детальній розробці різноманітних аспектів історії церкви. Була розпочата переоцінка явища відродженого братського руху, одним з перших прикладів якої можна назвати збірник статей російських та американських учнів П. Зайончковського "Великі реформи в Росії. 1856-1874". У статті А. Лінденмейера православні братства розглянуті побіжно, але при цьому вони продемонстровані з цілком нового ракурсу - як недержавні громадські благодійні організації, в діяльності яких відбилися традиції громадської активності епохи Олександра II [15]. Звертаючись до питання церковних реформ, доцент Франкфуртського університету Ю. Освальт проаналізувала процес обговорення в періодичній пресі XIX ст. проблеми поживлення церковно-парафіяльного життя і визначила важливу роль православних братств у зближенні і добровільному співробітництві парафіян і священника [16].

На початку 1990-х рр. українська історіографія зберігала загальну негативну оцінку православних братств другої половини XIX - початку XX ст., яку можна побачити в фундаментальному виданні "Історія релігії в Україні". Тут відновлені братства розглядаються як структури, нав'язані центральною владою у якості інструментів асиміляційного впливу. Зв'язок нових братств із своїми історичними попередниками визначається як суто формальний [17]. Подібна точка зору і надалі мала своїх прихильників [18]. Не заперечуючи права на існування цієї інтерпретації історії православних братств, відзначимо, що вона не сприяє глибшому дослідженню відродження братств після 1864 р.

У більш сучасних працях бачимо вже зовсім відмінний підхід: вважається, що в діяльності братств проявлялася національна самобутність українського народу, віддзеркалювався процес відродження стародавніх традицій українського церковного устрою, що до складу братських організацій, особливо у правобережних єпархіях, входило чимало представників української інтелігенції, яка брала участь в українському національному русі і зусиллями якої створювалося підґрунтя для формування соціальної бази майбутнього руху за автокефалію української церкви [19].

Українська історіографія досі не має узагальнюючих праць з історії відродженого братського руху. Протягом 2000-х рр. було написано кілька кандидатських дисертацій, у яких досліджуються окремі аспекти проблематики: освітянський напрямок діяльності православних братств Полтавської єпархії (С.Федоренко), краєзнавча діяльність чернігівського Свято-Михайлівського братства (О.Гейда), просвітницька та благодійницька діяльність південноукраїнських братств (О.Федорчук), благодійницька діяльність братств і парафіяльних попечительств Харківської єпархії (О.Кравченко), освітня і просвітньо-культурницька діяльність церковних братств Волині (О.Борейко), місце братств і попечительств у адміністративній структурі православної церкви в Україні (І.Шугальова).

У сучасній російській історіографії можна відзначити низку праць регіонального спрямування: І.Гажви щодо Центральної Росії, О.Корольової щодо Оренбурзької губернії, О.Цись по Тобольській єпархії, Т.Носової по Вологодській єпархії, В.Тимченка по братствах Дону та Кубані тощо.

Не можна обминути увагою й доробок С.Римського, одного з найавторитетніших сучасних російських спеціалістів з історії РПЦ XIX ст., хоч увага більше приділена місцю православних братств у "церковній реформі", єдність якої відстоює автор [20].

Важливою віхою в історіографії питання є поява у 2006 р. монографії Ф.Дорофєєва "Православні братства: генезис, еволюція, сучасний стан", де автор намагався зобразити еволюційний розвиток братств, починаючи з давньоруського періоду. Також Ф.Дорофєєв запропонував доволі вдалу класифікацію братств в їх історичному розвитку [21]. Автор використовував переважно матеріали з Нижегородської єпархії.

Дореволюційний період історіографії нашої проблематики характеризувався передусім накопиченням фактичного матеріалу, період 1917-1991 рр. - наданням узагальнюючих оцінок, виходячи з власних ідеологічних концепцій. Найсприятливіший період настав після 1991 р. Тепер історики мають змогу працювати як над матеріалами окремих регіонів, так і створювати узагальнюючі праці, керуючись власними ідеями та поглядами. У наявності величезний матеріал для опрацювання. Українській історіографії поки що бракує як і розвідок по окремих єпархіях, так і синтетичних праць, які б дали загальний огляд історії відроджених православних братств, продемонстрували їх місце в суспільстві та подолали упереджене ставлення до них.

1 ЦДІАК. - Ф.127. - Оп.667. - Спр.499. О православных братствах (1864). - Арк.11-18.

2 ЦДІАК. - Ф.127. - Оп.667. - Спр.499. О православных братствах (1864). - Арк.5-6.

3 Лебединцев Ф.Г. Братства, их прежня и нынешняя судьба и значение. - К.: Типография И. и А. Давиденко, 1862. - С.30-31.

4 Римский С.В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860-1870-х годов). - М.: Грааль, 1999. - С.363.

5 Папков А.А. Жизнь и деятельность братств во второй половине XVII и в XVIII веках // Богословский вестник. - 1898. - Т.4. - №12. - С.321-324.

6 Там же. - С.3.

7 Цись О.П. Православные религиозно-общественные организации Тобольской епархии во второй половине XIX - начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01; Уральский федеративный университет. - Екатеринбург, 2003. - 25 с. - С.3-4.

- 8 Королёва Е.Д. Церковно-приходские попечительства в объективе мнений современников и исследователей (по материалам Оренбургской губернии второй половины XIX - начала XX в.) // Вестник Челябинского государственного университета. - 2007. - №3. - С.36.
- 9 Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання XIX - початку XX століття у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Каталог. - К.: НБУВ, 2001. - С.5.
- 10 Флоровский Г.В. Пути русского богословия. - М.: Институт русской цивилизации, 2009. - С.433.
- 11 Смолич И.К. История русской церкви. Ч.2. - М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. - С.83.
- 12 Огієнко І.І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. Т.1. - Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. - С.212. Костриця М.Ю. Краєзнавчі студії в епістолярній спадщині І.І.Огієнка / М.Ю. Костриця // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. - 2002. - №9. - С. 21-23.
- 13 Гуслистый К.Г. Братства // БСЭ. Т.4. - М.: Советская энциклопедия, 1974. - С.7.
- 14 Русское православие: вехи истории / Под ред. А.И. Клибанова. - М.: Политиздат, 1989. - С.438-462.
- 15 Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ; [пер. с англ.] // Великие реформы в России. 1865-1874 / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. - М.: Издательство Московского университета, 1992. - С.283-285.
- 16 Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 // Вопросы истории. - 1993. - № 11-12. - С.15-28.
- 17 Історія релігії в Україні. Т.3. Православ'я в Україні / Під ред. А.М. Колодного, В.В. Климова. - К.: Український центр духовної культури, 1999. - С. 254-255.
- 18 Ісаєвич Я.Д. Братства // Енциклопедія історії України. Т.1. - К.: Наукова думка, 2003. - С.369-370.
- 19 Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Запорізький національний університет. - Запоріжжя, 2005. - С.16.
- 20 Римский С.В. Указ. соч. - 568 с.
- 21 Дорофеев Ф.А. Православные братства: генезис, эволюция, современное состояние. - Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета, 2006. - С.195.

Казаков М.В. Историография православных братств позднеимперского периода

В статье сделана попытка проанализировать развитие историографии возрожденных православных братств, в том числе эволюцию взглядов историков с середины XIX ст. до современности.

Kazakov M.V. Historiography of orthodox brotherhoods of the Late Imperial period

In this article an attempt to analyze the development of historiography of revived orthodox brotherhoods, including the evolution of historians' views from the mid-19th century to modernity.

Отримано 6.06.2013